

BENJAMÍN LABATUT

MANIAC

OD AUTORA ROMÁNU
STRAŠLIVÁ ZÁVRAŤ

PŘELOŽIL MICHAL PROKOP

MANIAC

Vyšlo také v tištěné verzi

**Pa
se
ka**

Benjamín Labatut

Maniac – e-kniha

Copyright © Paseka, 2024

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

MANIAC

BENJAMÍN LABATUT

Přeložil Michal Prokop

Vychází s laskavou podporou
Ministerstva kultury České republiky

MANIAC

Copyright © 2023 ExLibris SPA

C/O Puentes Agency

Translation © 2024 by Michal Prokop

„Hadewijch“, adapted by Eliot Weinberger
from *Angels & Saints*,

copyright © 2020 Eliot Weinberger

Reprinted by permission of

New Directions Publishing Corp.

Photograph of Lee Sedol © 2016 Geordie Wood

Cover image created by © Bennett Miller,
using the AI program DALL·E 2

ISBN tištěné verze 978-80-7637-466-9

ISBN e-knihy 978-80-7637-537-6 (1. zveřejnění, 2024) (epub)

ISBN e-knihy 978-80-7637-538-3 (1. zveřejnění, 2024) (mobi)

ISBN e-knihy 978-80-7637-539-0 (1. zveřejnění, 2024) (ePDF)

Pro Juanu, Julietu, Kali a Pinu

Viděl jsem královnu oděnou do zlatého hávu a ten háv byl plný očí a všechny oči byly průhledné jako ohnivé plameny, a přece se podobaly krystalům. Koruna, kterou nosila na hlavě, měla stejně tolik korun, jednu nad druhou, kolik bylo očí na jejím hávu. Strašlivou rychlostí se ke mně přiblížila, stlačila mi nohou krk a zvolala hrozivým hlasem: „Víš, kdo jsem?“ A já jsem odpovéděl: „Ano! Již dlouho mi působíš bolest a trápení. Jsi mé duše schopnost rozumné úvahy.“

HAEWIJCH Z BRABANTU,
BÁSNÍŘKA A MYSTIČKA ZE 13. STOLETÍ
(UPRAVENO ELIOTEM WEINBERGEREM
V KNIZE *ANGELS & SAINTS*)

PAUL

aneb

**OBJEV
IRACIONÁLNA**

Ráno 25. září 1933 vešel rakouský fyzik Paul Ehrenfest do Pedagogického institutu pro postižené děti profesora Jana Waterinka v Amsterdamu, střelil svého patnáctiletého syna Vasilije do hlavy a poté zbraň obrátil proti sobě.

Paul zemřel okamžitě, zatímco Vasilij, jenž trpěl Downovým syndromem, se trápil ještě několik hodin, než ho prohlásili za mrtvého lékaři, kteří o něj pečovali od jeho přijetí do institutu v lednu téhož roku. Do Amsterdamu chlapec přijel poté, co jeho otec usoudil, že klinika v Jeně v srdci Německa, kde strávil většinu předešlého desetiletí, již po nástupu nacistů k moci není bezpečná. Vasilij – či spíše Wassik, jak mu téměř všichni říkali – se během svého krátkého života potýkal s těžkým mentálním a tělesným postižením; Albert Einstein, který měl chlapcova otce rád jako vlastního bratra a býval pravidelným hostem v domě Ehrenfestových v Leidenu, Wassikovi přezdíval „trpělivý plaziveček“, protože chlapce někdy postihly tak silné bolesti v kolenou, že nemohl stát. Ani tehdy však dítě neztrácelo zdánlivě bezmeznou nadšenost a plazilo se po koberci, jen aby u dveří přivítalo svého oblíbeného „strýčka“, přičemž nepoužitelné nohy táhlo za sebou. Wassik žil převážně po ústavech, a přece byl veselý a často

rodičům do Leidenu posílal pohlednice s malebnými německými krajinkami nebo dopisy, v nichž nejistou rukou popisoval každodenní život, například co nového se naučil, že jeho nejlepší kamarád onemocněl, jak moc se snaží být hodný, přesně jak ho to učili, a že je zamilovaný ne do jedné, ale hned do dvou dívek ze třídy, a navíc do učitelky slečny Gottliebové, té nejstarostlivější a nejskvělejší osoby, kterou kdy poznal, což jeho otci vehnalo slzy do očí, protože Paul Ehrenfest byl především učitel.

Paul trpěl celý život extrémní melancholií a záchvaty paralyzující deprese. Stejně jako jeho syn býval v dětství slabý a často nemocný. Když zrovna nekrvácel z nosu, nekašlal kvůli astmatu nebo se mu netočila hlava a nelapal po dechu poté, co uprchl před šikanou ze strany školních rváčů, kteří se mu posmívali – *Prasečí ucho a oslí slech, tamhle Židovi je stranou nech!* –, předstíral nějakou jinou nemoc, například horečku, nachlazení nebo nesnesitelnou bolest břicha, jen aby mohl zůstat s matkou doma, bezpečně ukrytý před vnějším světem v jejím náručí, jako kdyby někde hluboko uvnitř malý Paul, nejmladší z pěti bratrů, dokázal předpovědět, že matka zemře, až mu bude deset let, a všechno jeho předchozí utrpení není ničím jiným než zlou předtuchou, očekáváním ztráty, o níž se neodvažoval hovořit sám se sebou ani s ostatními, protože se bál, že pokud by o ní promluvil nahlas, pokud by našel kuráž vtělit ji do slov, její smrt by mu spěchala vstříc o to rychleji; a tak mlčel, plný obav a smutku, nesl břímě, které by žádné dítě nést nemělo, temné tušení, jež ho

dál pronásledovalo po jejím odchodu i po otcově skonu o šest let později a které ho jako vyzvánění zvonu provázelo až do smrti vlastní rukou ve věku třiapadesáti let.

Bez ohledu na hloubku rozkolu se sebou samým a se světem byl Paul nejnadanějším členem rodiny a nejlepším žákem v každé třídě, do které kdy patřil. Přátelé ho měli rádi, spolužáci si ho vážili a učitelé ho oceňovali, ale nic ho nedokázalo přesvědčit o jeho vlastní hodnotě. Přesto nebyl v žádném případě introvert; naopak, chrlil ze sebe všechno, co pochytil, a těšil okolí báječnými projevy vědomostí a neuvěřitelnou schopností převádět ty nejsložitější myšlenky do obrazů a přirovnání, které dokázal pochopit každý, a kombinovat pojmy ze zcela odlišných disciplín, čerpané ze stále rostoucího počtu knih, jimiž živil svou dravou inteligenci připomínající houbu. Paul byl schopen vstřebávat bez rozlišování všechno kolem sebe. Jeho mysl byla plně porézní a snad jí scházela jakási nezbytná membrána; svět ho ani tak nezajímal, jako spíše napadal svými rozličnými formami. Paul neměl nic, co by ho chránilo, a tak se cítil vystavený napospas informacím, jež bez ustání proudily přes jeho hematoencefalickou bariéru sem a tam. Třebaže získal doktorát a později významnou akademickou funkci, když vystřídal slavného Hendrika Lorentze na pozici profesora teoretické fyziky na Leidenské univerzitě, to jediné, co Paula doopravdy naplňovalo radostí, bylo obětovat se druhým, a to do té míry, jak poznamenal jeden z mnoha jeho milovaných studentů, že: „Ehrenfest rozdával všechno,

co v něm bylo živé a aktivní,“ takže to někdy vypadalo, jako kdyby se „vzdával všeho, co zjistil nebo vypo-
zoroval, aniž by si v sobě ponechával rezervu, nějaké útočiště“.

Jako fyzik neučinil žádné převratné objevy, avšak těšil se plné úctě předních osobností jako Niels Bohr, Paul Dirac a Wolfgang Pauli. Albert Einstein napsal, že jen pár hodin po seznámení se s Paulem měl pocit, „jako kdyby naše sny a touhy byly určeny pro toho druhého“. Tito Paulovi přátelé obdivovali nejen jeho kritické a intelektuální schopnosti, ale také cosi odlišného, ctnost, která velikánům obvykle schází: morálku, charakter a rovněž hluboké, podle některých zdrcující nutkání dobrat se podstaty věcí a porozumět jí. Ehrenfest neúnavně hledal to, co označoval jako *der springende Punkt*, kritický bod, jádro problému, protože mu nikdy nestačilo odvodit výsledek logickými prostředky. „Je to jako tancovat na jedné noze,“ říkal, „když podstata spočívá v rozpoznání souvislostí, významů a asociací ve všech směrech.“ Pro Ehrenfesta bylo skutečné porozumění komplexním tělesným prožitkem, který se dotýká celé bytosti, nejen mysli nebo rozumu. Byl ateista, pochybovač a skeptik s natolik přísnými měřítky pro pravdu, že se mezi vrstevníky někdy stával terčem posměchu: v roce 1932 byla na závěr setkání tří desítek nejlepších evropských fyziků v Institutu Nielse Bohra v Kodani sehrána parodie na *Fausta* coby připomínka stého výročí Goethova úmrtí a Paulovi připadla role samotného velkého učenice Heinricha Fausta, který se nechce nechat přesvědčit ďáblem Mefistofelem

v podání Wolfganga Pauliho o existenci neutrina, nově postulované elementární částice. Nazvali ho Svědomím fyziky, a třebaže se v této přezdínce skrýval osten Ehrenfestova neochvějného odporu vůči cestě, již se nejen fyzika, ale veškeré exaktní vědy zjevně ubíraly v prvních desetiletích dvacátého století, mnozí kolegové ho pravidelně navštěvovali v jeho domě v Leidenu, přes řeku naproti univerzitě, aby své nové nápady otestovali na něm i na jeho manželce, neboť Tatjana Alexejevna Afanasjevová byla sama vynikající matematicka. Jako spoluautorka se podílela na některých Ehrenfestových nejvýznamnějších vědeckých pracích včetně té, kterou na sebe poprvé upozornil (ale její kariéře prakticky nijak neprospěla) a jež nakonec vedla k jeho jmenování nástupcem uctívaného Lorentze: šlo o souhrnný článek o statistické mechanice, oblíbeném tématu jeho učitele, osudem pronásledovaného Ludwiga Boltzmann. Boltzmann byl jeden z nejrozhodnějších zastánců atomové hypotézy, opravdový průkopník, jenž jako první objevil úlohu, kterou v chování a vlastnostech atomů hraje pravděpodobnost. Podobně jako Ehrenfest, také Boltzmann během svého neklidného a nešťastného života velmi trpěl a potýkal se s ochromujícími záchvaty nezvladatelné mánie a propastné deprese, které ještě zhoršovaly nepřátelské vztahy s kolegy, způsobené jeho revolučními myšlenkami. Ernst Mach, neochvějný pozitivista, jenž prohlášoval, že fyzikové by o atomech neměli mluvit jinak než jako o teoretických konstruktech – protože v té době neexistoval žádný přímý důkaz jejich existence –,

Boltzmannova bez ustání pronásledoval a zesměšňoval a jednu jeho přednášku o atomech přerušil zlomyslnou otázkou: „Viděl jste někdy nějaký?“ Býk, jak Boltzmannovi kvůli jeho korpulentnosti a umíněné neústupnosti přezdívali jeho přátelé, si zoufal nad urputností svých kritiků, a přestože sestavil jednu ze základních rovnic moderní fyziky, statistickou interpretaci druhého termodynamického zákona, v osobním životě nedokázal uniknout pozvolnému a neodbytnému postupu duševní poruchy, která podobně jako entropie vesmíru, tak skvěle zachycená v jeho rovnici, vytrvale a nevratně sílila a vedla k nevyhnutelné nahodilosti a rozpadu. Kolegům přiznával, že žije v neustálém strachu, že by během přednášky mohl přijít o rozum. Ke konci života už kvůli astmatu sotva dýchal, zrak mu zeslábl natolik, že nebyl schopen číst, a bolesti hlavy a migréna se staly tak nesnesitelnými, že mu lékař nařídil úplně se zdržet jakékoli vědecké činnosti. V září 1906 se Boltzmann oběsil na krátkém provaze na příčce okenního rámu v pokoji hotelu Ples během letní dovolené v Duinu nedaleko Terstu, zatímco jeho manželka a dcerka se koupaly v klidných tyrkysových vodách Jadranu.

Mluvit pravdu, psát jasně a hájit ji až do úplného konce – tak znělo Boltzmannovo osobní motto a jeho učedník Paul si ho vzal k srdci. Ohromný respekt, jemuž se Ehrenfest těšil mezi tolika vynikajícími fyziky, pramenil z jeho schopnosti zostřit myšlenky druhých a vystihnout jejich podstatu, přičemž získané poznatky předával s takovým vášnivým zaujetím, že publikum vstupovalo do jeho úvah jako očarované. „Přednáší jako

mistr. Sotvakdy jsem od někoho slyšel tak fascinující a brilantní projev. Správně volený důraz, vtipné pointy a dialektika, s tím vším nakládá neobyčejně obratně. I ty nejsložitější věci dokáže konkretizovat a intuitivně objasnit. Matematické argumenty převádí do snadno pochopitelných obrazů,“ napsal velký německý teoretický fyzik Arnold Sommerfeld, jenž Ehrenfestovu aureolu velkého inkvizitora fyziky oceňoval a současně se jí obával. Paul neváhal poukázat na nedostatky v argumentaci druhých se stejně nelítostnou kritičností, s jakou káral sám sebe; tato jeho role byla zvláště důležitá během osudové Solvayovy konference v roce 1927, na níž se střetly klasická fyzika a kvantová mechanika, a navždy tak změnily základy tohoto vědního oboru. Ehrenfest působil jako prostředník mezi dvěma hlavními aktéry – Einsteinem, kterého děsilo, jakou váhu mají v nové kvantové vědě náhoda, neurčitost, pravděpodobnost a nejistota, a Bohrem, jenž se snažil prosadit zásadně odlišný typ fyziky pro subatomární svět. V jednom okamžiku vystoupil Ehrenfest na pódium mezi houfem přibližně třiceti nositelů Nobelovy ceny, kteří na sebe pokřikovali francouzsky, anglicky, německy, nizozemsky a dánsky, a načmáral na tabuli verš z Bible: *Tu zmátl Hospodin jazyk vši země*. Všichni se zasmáli, ale hádky pokračovaly ještě několik dní a nakonec kvantová mechanika zvítězila nad klasickým fyzikálním schématem, přestože naprosto odporovala zdravému rozumu, nebo možná právě proto. Ačkoli Ehrenfest stál pevně na straně nového a byl daleko otevřenější než jeho přítel Einstein revolučním principům,

s nimiž přicházeli Bohr, Heisenberg, Born a Dirac, nemohl se zbavit pocitu, že byla překročena zásadní hranice, že se v duši fyziky zrodil démon nebo možná džin, kterého ani jeho, ani žádná další generace nedokáže vrátit do lampy. Pokud by člověk věřil novým pravidlům, jimiž se řídí vnitřní sféra atomu, celý svět by najednou již nebyl tak pevný a reálný jako dřív. „V očistci je jistě zvláštní oddělení pro profesory kvantové mechaniky!“ napsal Paul Einsteinovi, když se vrátil ze Solvayovy konference do Leidenu, jenže ani všechny jeho pokusy o humor nedokázaly zastavit sestup do temné propasti, do které stále rychleji padal, mimo jiné kvůli podivnému směru, jímž se ubírala jeho posvátná disciplína, plnému logických rozporů, nejistot a neurčitostí, které už svým milovaným studentům neuměl vysvětlit, neboť jim sám nerozuměl. V květnu 1931 se Ehrenfest v dopise svěřil se svými obavami Nielsi Bohrovi: „Zcela jsem ztratil kontakt s teoretickou fyzikou. Již nejsem schopen nic číst a mám pocit, že nedokážu získat byť to nejzákladnější povědomí o tom, co má v záplavě článků a knih smysl. Možná mi už není pomoci. Každé nové číslo *Zeitschrift für Physik* nebo *Physical Review* mě uvrhne do naprosté paniky. Nevím vůbec nic!“ Aby přítele utěšil, Bohr odpověděl připomenutím, že nejen Ehrenfest, ale celá fyzikální obec má potíže vyrovnat se s nejnovějšími objevy, avšak Paul zareagoval ještě delším dopisem, v němž bědoval, že si připadá jako naprosto vyčerpaný pes běžící za tramvají, jež odváží jeho pána z dohledu. Zatímco někteří vnímali kvantovou revoluci jako mnohotvárný oheň jiskřící v neutuchajícím

tempu překvapivými výsledky, Ehrenfest viděl převážně stagnaci, či dokonce úpadek: „Ty příšerné abstrakce! To neustálé zaměření na triky a techniky! Matematický mor, který vymazává veškeré síly představitosti!“ zvolal hořce před svými studenty v Leidenu. Směr, kterým se teoretická fyzika ubírala, mu byl zcela proti mysli: skutečnou, nefalšovanou intuici nahradila hrubá kanonáda a na místa atomů, sil a polí byly dosazeny matematické formule. Paul nesnášel lidi typu Johna von Neumanna, onoho maďarského zázračného dítěte s jeho „děsivými matematickými zbraněmi a nečitelně komplikovaným aparátem vzorců“, a nestál ani o zaživačí potíže, které mu způsobovala „nekonečná továrna na klobásy Heisenberg-Born-Dirac-Schrödinger“. Bědoval nad přístupem svých mladších studentů, kteří si „již nevšíмали, že se jejich hlavy proměnily v relé v telefonní síti pro přenášení a šíření senzačních fyzikální zpráv“, a neuvědomovali si, že matematika je podobně jako skoro všechny moderní vymoženosti nepřátelská vůči životu: „Je nelidská, jako každý vskutku ďábelský stroj, a zabije každého, kdo nemá páteř uzpůsobenou tomu, aby zapadl do pohybu jejího soukolí.“ Jeho už tak mučivá sebekritika a komplex méněcennosti se staly skutečně nesnesitelnými, protože ačkoli matematiku znal, nebyla pro něj jednoduchá. Nebyl počítač. Matematické operace neprováděl s lehkostí a jeho neschopnost držet krok s dobou posilovala sebedestruktivní sklon, který byl jeho stálým společníkem a trýznitelem, vnitřním hlasem, jenž mu našeptával a vytrvale ho zrazoval. V roce 1930 již dopisy přátelům hovořily

jen o smrti a zoufalství: „Jasně cítím, že si zničím život, pokud se mi nepodaří vzmužít se. Kdykoli mám příležitost zhodnotit své záležitosti, vidím před sebou nějaký chaos – chorobný hráč nebo alkoholik musí vidět podobné obrazy, když je střízlivý.“ Jeho vnitřní zmatek odrážel hospodářské a politické turbulence, které začínaly trhat Evropu na kusy. Paul byl oficiálně bez vyznání; Židé si v Rakousku-Uhersku nesměli brát křesťany a on i Taťjana se vzdali svého náboženství, aby se v roce 1904 mohli vzít. Kvůli růstu antisemitismu na všech stranách se však začal zabývat stále morbidnějšími myšlenkami. V roce 1933 vylíčil svému příteli Samuelu Goudsmitovi hrůzný plán na vytrhnutí německé společnosti z transu způsobeného nacismem: „Co kdyby skupina význačných starších židovských akademiků a umělců spáchala kolektivní sebevraždu, bez jakýchkoli projevů nenávisti nebo vznášení požadavků, aby zapůsobila na německé svědomí?“ Goudsmit rozhořčeně odepsal, znechucený přítelovou posedlostí dobrovolným skolem a naprostou absurditou jeho nápadu: „Skupina mrtvých Židů nic nezmůže a jejich smrt by jen potěšila *das teutonische Volk*.“ Tři dny před tím, než Ehrenfest napsal tento dopis, přijal Hitlerův režim, starý sotva dva měsíce, zákon o obnovení úřednického stavu, který ohrožoval všechny Židy pracující ve státních službách, což Ehrenfesta jen utvrdilo v názoru, že „pozoruhodně otevřené a pečlivě naplánované vypuzení židovského ‚moru‘ z německého umění, vědy, soudnictví a medicíny bude rychle účinné z 90 procent“. V posledním roce života využíval svých

kontaktů a vlivu, aby židovským vědcům pomáhal najít práci mimo Německo, i když ztrácel víru v možnou budoucnost pro sebe sama. Myšlenky se mu točily ve zběsilém kruhu a nikdy příliš daleko od financí: jeho dům v Leidenu byl zatížen mnoha hypotékami. Toužil skoncovat s vlastním utrpením, ale nesnesl představu, že by o nebohého Wassika musela pečovat manželka – po první světové válce a ruské revoluci přišla o všechny investice do ruských akcií – nebo že by se stal celoživotním břemenem pro dvě nejstarší dcery, Tatjanu a Galinku, nebo pro staršího syna, Paula mladšího. Sebevražedné představy, které se do té doby soustředily výhradně na jeho vlastní smrt, začaly zahrnovat i nejmladší dítě. „Rozumíš mému přání, aby se Galinka a Táníčka v budoucnu nemusely dít do úmoru jen proto, aby udržely naživu svého slaboduchého bratra?“ napsal Nelly Posthumus Meyjesové, historičce umění, s níž ho pojil intenzivní milenecký vztah, který mu přinášel malou dávku radosti a štěstí, ale zároveň ještě více zhoršoval jeho duševní nevyrovnanost.

Románek začal s tichým souhlasem jeho ženy: na počátku vztahu Tatjana dokonce nechala Nelly pozdravovat. Stejně jako všichni ostatní se obávala Paulova duševního zhroucení a domnívala se, že mimomanželské dobrodružství, byť zjevně riskantní, by snad mohlo zklidnit jeho mysl a odvrátit ho od posedlosti šachy a nekonečného sledu koníčků – modelů letadel, které stavěl, hnijící bylinkové zahrádky, opuštěné sbírky známek, podomácku vyrobeného teleskopu, řemeslného pivovaru ve sklepe – , jimiž marnil čas, aby nemusel

dokončit své fyzikální výzkumy a dlouho odkládané články, protože pouhé pomýšlení na to, že by měl usednout k práci na nich, u něj často vyvolávalo paniku. Do té doby byla Tatjana vším, po čem Paul kdy prahl, a třebaže trávila dlouhá období pryč a pobývala u příbuzných v Rusku, jejich manželství bylo vždy šťastné, založené na hlubokém vzájemném porozumění a mnoha společných intelektuálních zájmech. Tatjana se vyznačovala bystrým rozumem a Paulovi kolegové si jí vážili a obdivovali ji. Jeho milenka Nelly však byla nejen chytrá, ale měla i temnou stránku, která se vyrovnala Ehrenfestově touze zemřít, avšak zdálo se, že ji dokáže dokonale ovládat. Poprvé ji viděl během jedné z jejích přednášek v Teylerově muzeu v Haarlemu a byl okouzlen její inteligencí a krásou i tématem přednášky, starým pythagorejským mýtem, pojednávajícím o disharmonii světa a objevu iracionálna, jež se stalo hlavním předmětem posedlosti v posledním roce jeho života a dokonalým protipólem jeho rostoucích obav z nástupu nacistů v Německu.

V přírodě, vyprávěla Nelly, jsou věci, které přesahují všechny proporce, nelze je přirovnat k žádným jiným, nepodléhají žádné míře, existují mimo řád zahrnující všechny jevy. Tyto mimořádnosti, tyto zvláštnosti, tyto monstróznosti nelze ovládnout ani porovnávat s pomocí čísel, protože leží u kořene toho, co je na světě disharmonického, chaotického a neukázněného. Pro Řeky, objasňovala, byl objev iracionálna ohavným skutkem, aktem neodpustitelné bezbožnosti, a vyzrazení této skutečnosti zločinem podléhajícím trestu

smrti. Nelly mluvila o dvou dochovaných příbězích pythagorejského mudrce, který se tomuto základnímu přikázání vzepřel: podle jedné verze byl muž, který iracionálně objevil, vykázan z obce a přátelé mu postavili hrobku, jako kdyby byl už mrtvý; podle druhé ho utopili v moři vlastní příbuzní nebo snad bohové převlečení za jeho ženu a dvě děti. Pokud v přírodě narazíte na něco disharmonického, vysvětlovala Nelly, na něco, co zcela popírá přirozený řád, neměli byste o tom nikdy mluvit, ani sami se sebou, ale místo toho podniknout vše, co je ve vašich silách, abyste to odstranili ze svých myšlenek, očistili svou paměť, dávat si pozor na svou řeč, a dokonce stát na stráži proti vlastním snům, aby na vás nedopadl hněv bohů. Harmonie přírody si zaslouží větší ochranu než všechno ostatní, protože je starší než Titáni, moudřejší než orákulum, posvátnější než hora Olymp a stejně posvátná jako životní míza, která oživuje tento i ostatní světy. Připustit být jen pouhou možností iracionálního, uznat disharmonii, by ohrozilo předivo existence, protože nejen naše realita, ale každý jednotlivý aspekt vesmíru – ať už fyzický, mentální nebo éterický – závisí na neviditelných vláknech, která všechno spojují dohromady. Toto tabu, pokračovala Nelly, se netýkalo pouze starověkých lidí, ale spočívá i v jádru západní filozofie a vědy: Kant napsal, že věda vyžaduje, abychom byli schopni uvažovat o přírodě jako o celku. Začnete klasifikací těch nejjednodušších aspektů světa – tenoučkových úponků plazivé révy, duhového těla brouka – a následuje zařazení těchto jevů do druhu, pak rodu, čeledi, řádu, třídy, kmenu,

říše a domény, přičemž celou dobu vycházíte z předpokladu, že každé představitelné křídlo, pírkó, kořen, řečiště, závit či přívěsek spadá někam do této hierarchie a zaujímá odpovídající místo v systému, který zahrnuje celý vesmír a je plodem moudrosti tak hluboké, že představuje základ a potvrzení správnosti všech zjevných i nezjevných forem existence. Ale třeba tomu tak doopravdy není, varovala Nelly své posluchače; možná je příroda zcela chaotická, bez zákona objímajícího zřejmou různorodost, bez konceptu vyvažujícího stále rostoucí složitost. Co když přírodu nelze poznat jako celek? Naše civilizace se s touto děsivou alternativou zatím nevyrovnala a ona velmi pochybovala, že to někdy dokáže, protože by to byla smrtelná rána pro vědu, filozofii a racionalitu. Na druhé straně, vyprávěla Nelly, umělci ji už plně přijali; věřila, že znovuobjevení iracionálna je hnací silou všech avantgardních hnutí, která jsou i pro laického pozorovatele očividně prodchnuta faustovskou, bezmeznou energií, chvatem, tragickým pádem, v němž je dovoleno vše. Moderní umění totiž neuznává žádné zákony, žádnou metodu, žádnou pravdu, jen slepý, nezadržitelný příval, vzednutí šílenství, které se nezastaví před nikým a před ničím, ale poženě nás dál až na konec světa.

Paul byl jako u vytržení. Přistoupil k Nelly a zasypal ji otázkami dřív, než si stačila posbírat papíry, a celý den spolu hovořili, stále více fascinováni inteligencí toho druhého. Noc spolu strávili v blízkém hotelu. Možná kvůli zvláštním chemickým účinkům nové lásky nebo následkem celoživotní deprese, jež v mozku

dokáže napáchat spoušť, nabyl Paul přesvědčení, že je nějak spřízněný s pythagorejským mudrcem z mýtu, který Nelly vyprávěla, a začal všude vidět disharmonii a neklid. Už nerozeznával žádný rozumný řád vesmíru, přírodní zákony ani opakující se vzorce, jen obrovský, rozlehlý svět bez uspořádanosti, prostoupený chaosem, zamořený nesmysly a postrádající jakoukoli smysluplnou inteligenci v pozadí; vzestup iracionálna vnímal v tupém skandování Hitlerjugend, jež se šířilo po rozhlasových vlnách, v tirádách politiků prahnoucích po válce a ve slepých zastáncích nekonečného pokroku, ale ještě jasněji ho spatřoval v referátech a přednáškách svých kolegů, překypujících údajně revolučními myšlenkami, které však pokládal za pouhou industrializaci fyziky. Napsal o své hrůze Einsteinovi – jehož nejmladší syn Eduard trpěl schizofrenií a několikrát byl hospitalizován, takže Paul cítil, že přítele částečně tíží stejné břemeno –, přičemž v dopise odsoudil to, co považoval za temnou, nevědomou sílu, která se zvolna vkrádá do vědeckého světónázoru, v němž začíná nahrazování racionality jejím pravým opakem: „Rozum je nyní odpoutaný od všech ostatních hlubších, fundamentálnějších aspektů naší psyché a já se obávám, že nás povede za uzdu jako opilého mezka. Víím, že to vidíte stejně dobře jako já, ale většinou se cítím osamělý, jako kdybych byl jediným člověkem, který podává svědectví o hloubi našeho úpadku. Klečíme na kolenou a modlíme se ke špatnému bohu, k dětinskému božstvu skrývajícímu se uprostřed zkaženého světa, jemuž nevládne ani nerozumí.

Nebo jsme si ho vytvořili sami, k vlastnímu páchnoucímu obrazu, ale pak jsme zapomněli, že jsme to udělali, jako když mladí chlapci vymýšlejí příšery a demony, kteří je pak straší ve snech, a neuvědomují si, že vinu nesou sami?“ V obavách z toho, co v něm teď viděla, Nelly Paula vybídla, aby sepsal veškeré vzpomínky z dětství, což bylo cvičení, které mělo odhalit příčinu jeho ochromující deprese, avšak on to nedokázal, neboť si připadal stále odtrženější od ostatních i sám od sebe. Vzpomínky, minulost, rodina a přátelé, všechny tyto vazby a drahocenná rozptýlení jako by nyní patřily někomu jinému, člověku, jehož občas zahlédl v zrcadle – malého, obrýleného a podsaditého, s nakrátko ostříhanými ježatými vlasy a hustým knírem nad nápadnými a zřetelně rozestoupenými řezáky – a kterého nepoznával. Byl rozpolcený mezi upřímnou oddaností vůči manželce a bolestnou euforií, již v něm probouzel Nelly, ale ani jedna žena ho nedokázala odvrátit od cesty, kterou pro něj zvolila jakási neznámá síla a na jejímž konci čekala kulka. „Proč jsou lidé jako já odsouzeni k tomu, aby žili dál?“ napsal milence během svého posledního léta. „Kdybyste se mě ty nebo Tatjana zeptaly, jestli vás miluji, existuje pouze jedna odpověď a Tatjana ji už zná: v naprosté bezmoci toužím po vaší blízkosti, a pokud mi tato touha neposkytuje teplo ani sílu, pak mě přemáhá sklíčenost. Láska je tak mocně rozvrtný živel. Všechno to utrpení, které přináší! Člověk má jistě povinnost co nejdříve ukončit svůj život, než zapříčiní ohavnou zkázu.“ Když Tatjana viděla, že Paul není schopen pohnout se se svými demony

z místa, požádala o rozvod. Paul prosil, aby ho vzala zpátky, a ona posléze souhlasila se zastavením řízení, které mezitím dospělo do závěrečné fáze, a to pod podmínkou, že opustí Nelly. Paul souhlasil, ale neměl sílu přestat se scházet s milenkou ani obnovit vztah s manželkou. Vše, co je přes třicet let drželo pevně při sobě, se během několika měsíců vytratilo. Nakonec to Paul vzdal a podal žádost o rozvod sám, aniž Tatjaně přiznal, že již napsal – třebaže ještě neodeslal – dopis na rozloučenou, který nejbližší přátelé obdrží pár dnů po příšerné tragédii ve Waterinkově institutu: „Moji drazí přátelé: Bohre, Einsteine, Francku, Herglotzi, Joffé, Kohnstamme a Tolmane! Absolutně už nevím, jak v následujících několika měsících dál nést břemeno života, který se mi stal nesnesitelným. Nedokážu se už smířovat s tím, že moje profesura v Leidenu je v troskách. Musím zde uvolnit místo. Snad dojde k tomu, že zbývající síly využítuji v Rusku... Jestliže se však dosti rychle neukáže, že je to možné, pak je skoro jisté, že se zabiji. A pokud se to někdy stane, těšilo by mě vědomí, že jsem napsal, klidně a beze spěchu, vám, jejichž přátelství hrálo v mém životě tak velkou roli... V posledních letech pro mě bylo stále obtížnější sledovat vývoj ve fyzice a rozumět mu. Z těchto snah jsem byl vyčerpaný a rozpolcený, a tak jsem je nakonec v zoufalství vzdal. To dovršilo mou únavu životem... Připadal jsem si odsouzený žít dál především kvůli ekonomickému zajištění svých dětí. Zkoušel jsem i jiné věci, avšak pomohly jen krátkodobě. Proto se víc a víc soustředím na přesné detaily sebevraždy. Nemám jinou praktickou

možnost než sebevraždu, a to poté, co nejprve zabiji Wassika. Odpusťte mi... Ať se vám a vašim drahým na-
dále daří dobře.“

V květnu 1933 odjel vlakem z Leidenu do Berlína. Tam viděl, jak nacisté v hnědých košilích berou ztečí odbory, záložny a družstva. Četl zprávy o útoku davu morálně rozhořčených studentů na Sexuologický ústav a procházel spáleništěm před Státní operou, kde dvacet tisíc svazků vzplálo a ozářilo tváře rozjařených chlapců a děvčat, členů Deutsche Studentenschaft, kteří vyplenili knihovny svých univerzit při pátrání po všech „německých“ knihách, novinách a časopisech a během přikládání na obrovskou hranici pak zpívali, skandovali a pronášeli přísahy, zatímco přední členové nacistické strany mumlali zaklínadla a Goebbels křičel k tisícíhlavému zástupu: *Ne dekadenci a mravnímu úpadku! Ano slušnosti a morálce v rodině i ve státě!* Paul viděl v ulicích jednotky mašínující do rytmu vojenských pochodů, které burácely na všech rozhlasových stanicích a byly přerušovány jen vřískotem nově jmenovaného německého kancléře Adolfa Hitlera, jenž podpořil Rooseveltův návrh na světové odzbrojení a požadoval okamžitou revizi Versailleské smlouvy. Na konci května Německo uzákonilo eugenickou sterilizaci, a když byl o necelé dva měsíce později schválen nacistický zákon o obraně proti dědičně zatíženému potomstvu, jenž státu umožňoval *učinit chirurgickým zákrokem neschopnou rozmnožování každou osobu trpící dědičnou chorobou, pokud zkušenosti lékařské vědy ukazují, že je vysoce pravděpodobné, že její potomci budou trpět nějakou závažnou tělesnou*

nebo duševní dědičnou vadou, a toto opatření se vztahovalo nejen na jedince postižené vrozenými duševními vadami, schizofrenií, maniodepresivním šílenstvím, dědičnou epilepsií, Huntingtonovou chorobou, dědičnou slepotou, hluchotou nebo jakoukoli jinou dědičnou deformací, ale dokonce i ty, kteří trpěli těžkým alkoholismem, odjel Paul do Sanatoria pro mládež Johannese Trüpera v Jeně a odvezl mladého Wassika do Amsterdamu, kde se mu dostalo péče ve Waterinkově ústavu. Během prvního roku platnosti zákona bylo nuceně sterilizováno přes šedesát tisíc lidí poté, co je genetické zdravotní soudy, složené ze soudce, vojenského lékaře a praktického lékaře, shledaly nezpůsobilými.

Když se v červenci nebe nad jeho domovem v Leidenu začalo rozjasňovat letním světlem, Paulova pochmurná nálada se zlepšila natolik, že spolu s Hendrikem Casimirem ohlásil začátek nového zkoumání jedné z největších nerozluštěných záhad klasické fyziky: turbulence, onoho nevyzpytatelného jevu, jehož vlivem se jakákoli hladce proudící kapalina rozpadá do divokého chaosu vírů, které se řítí tolika směry zároveň, že jejich pohyb nelze předpovídat s pomocí žádného známého modelu. Turbulence je v přírodě všudypřítomná, dokonce tak běžná, že i malé děti, jež si hrají ve zpěněných vodách potoka, disponují jakousi nevědomou znalostí jejích mechanismů, ačkoli netuší, že ji můžeme pozorovat i v proudu krve, kterou jejich srdíčka vhánějí do žil; setkáme se s ní v těch nejobyčejnějších látkách a vyvolává ji kapka mléka v šálku kávy nebo pouhý obláček kouře, a přece je z ma-

tematického pohledu ohromující a hluboká zároveň. Některé z největších mozků lidstva se ji pokoušely zkrotit, ale nikomu se to nepodařilo, a tak Paula velmi překvapilo, když zjistil, že jeho vlastní mysl, jakkoli horečná a nesoustředěná, si náhle vyvinula pozoruhodnou náklonnost k rovnicím popisujícím chování tekutin, zálibu tak silnou, že ho plně ovládla nejen během dne, ale pronikla mu i do snů. V noci všude kolem sebe vídal temnou vodu a jeho nahé tělo bojovalo s divokými proudy nasávanými do kolosálního víru rotujícího v nezměrné prázdnotě. Bez ohledu na tyto noční můry se probouzel podivně přemožený nikoli obrazy oceánské hrůzy, ale pozoruhodným pocitem osvíceného klidu, neochvějně jistoty, že z důvodů, které hluboce přesahují jeho chápání, budou jeho žena i milenka, synové a dcery, přátelé, kolegové a studenti i rodná země nakonec v pořádku, protože ačkoli se situace momentálně jeví beznadějně, všechno je dokonale zajištěné a chráněné silou, která snoubí bolest s rozkoší, temnotu se světlem a řád s chaosem, takže se život a smrt ocitají ve stejné závratné spirále, propletené na tolika úrovních, že je nelze odlišit. Hned po probuzení vyskakoval z postele, celý zpocený, jako kdyby jediný přežil ztroskotání lodi, a usilovně bádá ve své pracovně a posílal Casimirovi takovou záplavu dopisů, že kolega nedokázal sledovat jeho myšlenkové pochody, protože jeden list byl vzápětí popřen dalším a potom následujícím, v němž se argumentace obrátila a pozřela vlastní výchozí bod. Snažil se uklidnit a střízlivě rozvíjet své myšlenky, avšak nadšení a radost z toho, že znovu

pracuje, zbavený těžké mlhy melancholie, byly jednoduše příliš velké, než aby je ovládl. Byla to jen a pouze tato práce, která měla vepsat jeho jméno do historie: řešení nepravidelného a nepředvídatelného chování turbulence, zákon stojící za její neredukovatelnou nahodilostí. Na pokraji úspěchu, jenž mu byl celou kariéru upírán, nedokázal myslet na nic jiného a úplně se jí oddal. Jenomže ani uprostřed extáze se nepřestával zabývat obavami. Proč se mu nečekaně dostalo takového zvláštního daru? Proč jemu, proč teď? Neudělal nic, čím by si ho zasloužil. Poslední roky života promarnil a od chvíle, kdy poznal Nelly, bylo celé jeho vědomí pohlceno řadou triviálních starostí o romantickou lásku. Právě to však mohlo být klíčové: posedlost, náhlý vpád zvnějšku, dílo, které nepramenilo z myšlenky nebo vůle, ale z vytržení a zápalu, což dobře znali Řekové. Potřeboval ustoupit věcem z cesty, dovolit jim, aby ho prostoupily, a nechat se změnit. Otíral si z očí slzy, když jeho pero letělo po listu papíru, každý člen plynule přecházel v ten následující a všechny nápady se rodily ne z uvažování, ale z inspirace silou, jež do něj pronikala, silou, která přesahovala všechno, co znal, a opustila ho stejně náhle, jako přišla. Jakmile se manická fáze vyčerpala, uspořádal změt papírů rozházených po pracovně, avšak několik dní se k nim neodvažoval přiblížit. Hruža z falešného prozření ho naplňovala tak mocně, že ani nemusel usednout ke stolu, aby se dozvěděl, že chyb je moc na to, aby se daly spočítat, ambice příliš obrovské na ukotvení v realitě a rovnice tak chybné a neúplné, že je nespasí žádný experiment.

Když přišel srpen, strávil pár dnů osamělým putováním v národním parku na ostrově Schiermonnikoog a na začátku září navštívil Nielse Bohra v Kodani, kde vystupoval na konferenci, na jejímž konci se svěřil se svými depresiemi a myšlenkami na sebevraždu té nejméně pravděpodobné osobě, jakou si lze představit, anglickému fyzikovi Paulu Diracovi, divokému, bezelstnému géniovi, kterého jeden z jeho kolegů kdysi označil za „nejpodivnějšího žijícího člověka“, naprosto nevybavenému k pochopení složitostí a rozporů Ehrenfestovy povahy. Paul se mu přesto otevřel a promluvil o svých obavách ohledně budoucnosti rodiny a především mladého Wassika, neboť vliv nacismu s jeho opovrhováním Židy, eugenickou pseudovědou a vražednou nenávisí ke všemu „jinému“ určitě co nevidět přesáhne hranice Německa a rozšíří se do všech okolních zemí, posilován, o čemž nebylo pochyb, temným nevědomým nutkáním ženoucím nás k budoucnosti, ve které náš druh přijde o své místo a brzy bude nahrazen něčím zcela nestvůrným. Není kam utéct, řekl Paul, není kam se schovat, protože ačkoli svého chlapce vyrval ze spárů budoucích vrahů, kteří si již brousili sekery, aby pokáceli a prořezali to, co považovali za nemocné výhonky velkého německého dubu, cítil, že ho nedokáže zachránit před vlastním bezohledným směřováním ke smrti a sebezničení, a nevěděl o žádném způsobu, jak ho ochránit před podivnou novou racionalitou, která se začínala utvářet všude kolem nich, před hluboce nelidskou formou inteligence, naprosto lhostejnou vůči nejhlubším potřebám

lidstva; tento vyšinutý rozum, tento přízrak pronásledující duši vědy, který Paul téměř viděl jako nehmotné zjevení, nesvatého ducha, jenž se vznáší nad hlavami kolegů na schůzích a konferencích, nahlíží jim přes ramena nebo je lehce štouchá do loktů, když se sepisují své rovnice, skutečně zhoubný vliv, poháněný logikou a zároveň zcela iracionální, a přestože se tento vliv zrodil teprve nedávno a dosud podřimoval, nepochybně nabíral na síle, zoufale se chtěl prodrat do světa a chystal se vtrhnout prostřednictvím techniky do našich životů a okouzlit ty nejchytřejší muže a ženy šeptanými přísliby nadlidských schopností a božské moci. Paul vnímal jeho počínající působení, slyšel tenounký šustot jeho úponků, jež se zvolna plazí směrem k nám, a přesto jej nedokázal pojmenovat ani zařadit a sotva si troufal hovořit o něm nahlas, protože jak mohl zjistit, zda tato jeho morbidní představa, nevysvětlitelná zhoubá, jejíž zastavení považoval za svou povinnost, je plodem skutečné prozíravosti, nebo jen další záludnou odnoží bludu, který pomalu ovládal jeho mysl? Zmatený Dirac vyslechl Ehrenfestovu zpověď, a protože nevěděl, co říci, nakonec jen vyhrkl pár nesmyslných povzbudivých slov, kterými pochválil Paulovu neocenitelnou roli prostředníka ve fyzice, moderního Sokrata, bez jehož pochyb by se jistě ztratilo cosi zásadního. Dirac se snažil poskytnout co nejvíce podpory a zároveň od rakouského fyzika, který se ho pevně držel za paži a s tváří zmáčenou slzami mu sděloval, že si nedokáže představit, co taková chvála znamená pro člověka, jenž ztratil veškerou vůli k životu, nenápadně couval.

Za úsvitu 25. září 1933 otevřel Paul oči, dopřál si skromnou snídani, nasadil si klobouk a oblékl kabát a s pistolí v kapse se z domova vydal na leidské nádraží. Koupil si jízdenku do Amsterdamu, ale protože vlak jel až v půl desáté, měl ještě hodinu čas, a tak se zastavil u Arenda Rutgerse, jednoho ze svých bývalých doktorandů, který bydlel nedaleko. Pili vodu (Paul ne- snášel alkohol, a odmítal dokonce i kávu a čaj) a hovo- řili o fyzice a o náboženství, přičemž Paul přiznal, že ačkoli sám ztratil víru jako velmi mladý chlapec, od- jakživa si vážil zbožných lidí jako Rutgers a bez nepře- tržitého styku s nábožensky aktivními lidmi by nedo- kázal žít, protože z jejich víry v posvátný řád, který udržuje celý svět, jakkoli naivní a nemístné, čerpá jis- tou malou nadějí. Ehrenfest nejen oceňoval jejich blíz- kost, ale navíc se domníval, že všichni hledači prav- dy tvoří společenství ztracených duší, jakési útočiště, krb domova, jak to nazýval, o který jsme přišli kvůli ničivému působení rozumu, jenž zničil naši schopnost žít. Paul, který dříve upnul všechnu svoji víru k fyzice, se teď cítil zklamaný, vypuzený z ráje, jenž v důsled- ku rostoucího vlivu kvantové mechaniky a nezadrži- telného šíření matematického moru ustupuje do tem- noty hlubší než propast uvnitř atomů. Rutgers se ho ze všech sil pokoušel utěšit – Nezávil by nabídku zůstat na oběd? –, avšak Ehrenfest odpověděl, že pro něj je už pozdě, a spěšně odešel, téměř vyběhl ze dveří, přičemž u Rutgerse zapomněl klobouk.

Ve skutečnosti měl ještě čas, možná až příliš mnoho, a když dorazil na nádraží a posadil se a čekal, pocítil

náhlou touhu vrátit se k příteli nebo domů, uprchnout do jiného okamžiku, než je přítomnost. Podíval se na ciferník hodin na opačné straně kolejště a zdálo se mu, že se ručičky zastavily a ustrnuly na místě. Zavřel oči a téměř viděl kolečka znehybnělá uvnitř mechanismu; když byl malý, babička, stará žena, která mu poskytovala lásku a pozornost upíranou otcem, mu při návštěvě věnovala truhlu plnou rozbitých hodin, pozůstatek zkrachovalého obchodu, a Paul, hubený, nervózní, zdvořilý a zvědavý chlapec, si celé odpoledne hrál s ozubenými kolečky, pérky a pružinkami, snažil se opět je složit, což ho nesmírně bavilo, třebaže se ani jediná oprava nezdařila. Těch několik blažených dnů mu utkvělo v paměti a hryzalo ho jako blechy psa, každý z nich byl příkladem nezvratného procesu, malým okénkem, kterým bylo možné zahlédnout dřívější já, jak kreslí půdorys rodinného bytu poté, co mu starší bratr Arthur, který nejspíš rozuměl všemu na světě, ukázal, jak se to dělá, což se stalo v zimě 1896, kdy Paul dosáhl stejného věku jako nyní Vasilij, nebohý malý Wassik, chuděra plaziveček, věku, kdy Paul prožíval „kalendářové šílenství“ a sbíral všechny almanachy, ročenky a kalendáře, které mu přišly pod ruku, nebo si je sám kreslil na kousky papíru a obaly od jídla, uspořádal dny do úhledných řad, ohýbal rohy stránek, aby měsíce a roky uběhly ve zlomcích vteřiny, a čas plynul dál a dál v nekonečném sledu, jenž mu připomínal „Chad Gadja“, pesachovou píseň, kterou ho učili rabíni ve škole a kterou si zpíval za mnoha nocí, během nichž mu spánek připadal jako něco, z čeho se těší jen ostatní,

písničku pojednávající o tom, jak otec koupí za dva měďáky mladou kozičku, ale toto kůzle – podle moudrých mužů představující Izrael v jeho nejčistší, nejnevinnější podobě – později zabije kočka, kterou zase pokouše pes, jenž je následně potrestán holí, která padne za oběť ohni, jež uhasí voda, kterou vypije vůl, jehož porazí člověk, a nakonec nepřerušovaný řetězec příčin a následků, hříchu a pokání, zločinu a trestu, dosáhne až do nebe, kde sám Všemohoucí, Svatý, budiž požehnan, srazí anděla smrti a nastolí Boží království, avšak Paul té písni nikdy neporozuměl až do chvíle, kdy se ručičky na hodinách zase rozeběhly a on si připadal otřesený a zvláštěně prochladlý, když zkontroloval kapsu, aby se ujistil, že tam pořád je, protože se obával nebo možná doufal, že lístek ztratil někde cestou; pořád tam však byla a všechny věci se nacházely na svém místě, přesně tam, kde měly být, čekaly na příjezd vlaku, teď, teď, teď, každou chvíli, a třebaže jej Paul neslyšel a necítil z dálky tlumené dunění, stejně věděl, že přijede, že není možné ho zastavit, vlastně zrovna dorazil a pomalu se sune podél nástupiště, všude kolem se valí kouř a píšťala vřeští, ale pořád měl čas se obrátit, pes, hůl, zastavit se, udělat krok, kočka, anděl smrti, a odejít, stále měl čas, a přece se zvedl, jako stroj, poháněn silou, kterou nepoznával ani nechápal, a udělal pět kroků s nohama ztuhlýma jako automat, aby nastoupil do vagonu a zaujal místo mezi ostatními.

V deset hodin tam bude.

